

ALEXANDER FREDERIK
DE SAVORNIN LOHMAN

Onafhankelijk werker
van het eerste uur

A.F. de Savornin Lohman (1837–1924) was van 1879 tot 1883 curator en van 1883 tot 1896 hoogleraar staats- en strafrecht.

Erie Tanja

Als we de belangrijkste antirevolutionaire politici van het einde van de negentiende eeuw zouden opsommen, zou A.F. de Savornin Lohman zeker niet mogen ontbreken. Zijn bekendheid heeft hij vooral te danken aan zijn werk als Tweede Kamerlid — aanvankelijk voor de Antirevolutionaire Partij (ARP), later als voorman van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Zijn niet aflatende inzet voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs, binnen en buiten het parlement, is zijn belangrijkste politieke wapenfeit. Bij een vergelijkbare opsomming van vooraanstaande hoogleraren van de Vrije Universiteit zou Lohman zeker niet de eerste in het rijtje zijn. Zijn afwijkende visie op de ‘grondslag’ van de VU maakte Lohmans betrokkenheid bij de universiteit van het begin af aan problematisch. Veel wetenschappelijke verdiensten had hij niet, zeker niet naar huidige wetenschappelijke maatstaven. Lohmans juridische kennis en scherpe geest werden wel door voor- en tegenstanders geprezen.

Vanuit het heden terugkijkend kan men de indruk krijgen dat de VU er onverstandig aan deed Lohman als hoogleraar aan te zoeken. In de beginjaren van de VU lag de situatie echter niet zo eenvoudig. Als capabele en vooraanstaande antirevolutionaire jurist — een dun gezaaid soort — kon en mocht Lohman niet ontbreken. Zowel zijn komst in 1884 als zijn gedwongen vertrek in 1896 hadden echter flink wat voeten in de aarde. Met zijn vertrek kreeg de VU nog meer dan in de eerste jaren het stempel van Abraham Kuyper.

JURIST & POLITICUS — Jonkheer Alexander Frederik de Savornin Lohman studeerde rechten in Groningen, werd rechter in Appingedam en daarna raadsheer in Den Bosch. Via de schoolstrijd raakte hij betrok-

ken bij de antirevolutionaire beweging. Ook raakte hij betrokken bij de Vereniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden Grondslag, die een Vrije Universiteit wilde stichten. Geheel vanzelfsprekend was dit laatste voor Lohman niet. Aan predikant en initiatiefnemer F.L. Rutgers schreef hij: 'De oprichting van eene vrije universiteit heeft vanzelf mijn sympathie, doch ik weet niet of ik tot hen behoer, welke die zaak thans op touw zetten.' In de zomer van 1879 werd Lohman niettemin curator (bestuurder) van de te stichten universiteit. Al snel nadat de universiteit van start was gegaan, ontstond er druk op Lohman om ook een hoogleraarschap te accepteren. Hij had kritiek op de strenge omgang met de gereformeerde beginselen uit de statuten, maar desondanks wilde het universiteitsbestuur dat hij een positie accepteerde. Gereformeerde hoogleraren, zeker voor de juridische faculteit, waren niet gemakkelijk te vinden. Lohman wist dat. Zijn aanvankelijke weigering kon in dat perspectief niet lang standhouden. Eind 1883 accepteerde hij de benoeming als hoogleraar staats- en strafrecht.

Lohman had meerdere bezwaren tegen een benoeming als hoogleeraar. In de eerste plaats achtte hij zich, als praktisch jurist, minder geschikt voor een professoraat. Dit gold zeker voor het staatsrecht, waar hij in vergelijking met het privaats- en strafrecht weinig ervaring mee had. De zelftwijfel en de (geveinsde) terughoudendheid om een dergelijke vooraanstaande positie te accepteren tekenden de mens Lohman. Hij had zichzelf aanvankelijk ook niet geschikt voor de politiek geacht, terwijl hij vanaf 1879 uiteindelijk maar liefst bijna veertig jaar Kamerlid zou zijn. Zijn tweede bezwaar was financieel. Voor het hoogleraarschap moest Lohman naar Amsterdam verhuizen, waardoor hij zijn werk als rechter in Den Bosch moest neerleggen. Dit kon hem in financiële problemen brengen, mocht hij — in de immer grillige politiek — ook zijn Kamerlidmaatschap verliezen. Bij zijn aanstelling bedong hij daarom financiële compensatie als dit geval zich voordeed. De VU verlangde ook niet van hem dat hij deze functie neerlegde om zich geheel aan het hoogleraarschap te wijden: Lohmans politieke inzet voor de antirevolutionaire zaak was ook zeer gewenst. Naarmate zijn Kamerlidmaatschap meer tijd eiste — Lohman kreeg al snel na zijn toetreding tot de Kamer de leiding over de antirevolutionaire Kamerclub — leek de combinatie met een professoraat toch beter dan met een baan als raadsheer. Een conflict met een collega aan het gerechts-

hof in 's-Hertogenbosch gaf hem eind 1883 het laatste zetje. Door zijn werk als Kamerlid, onder meer in een staatscommissie voor grondwetsherziening, had Lohman inmiddels ook meer vertrouwen in zijn eigen kunnen als juridisch hoogleraar gekregen.

CHRISTELIJKE WETENSCHAP MOGELIJK? — Lohmans derde bezwaar is in het licht van zijn betekenis voor de VU het meest interessante en werd hierboven al even aangeduid. Lohman had bij zijn toetreding tot het curatorium en opnieuw bij zijn benoeming tot hoogleraar bezwaar gemaakt tegen artikel 2 van de universitaire statuten. Dit artikel omvatte de gereformeerde grondslag van de universiteit en markeerde het onderscheid ten opzichte van andere stromingen in de Hervormde Kerk. Lohmans bezwaren tegen het artikel betroffen niet de gereformeerde opvattingen als zodanig, maar de wijze waarop het artikel gebruikt werd als een soort selectiemechanisme voor de 'juiste' gelovigen.

Lohman maakte bovendien bezwaar tegen de sterke verbinding tussen het gereformeerde geloof en het onderwijs en onderzoek aan de VU. Bij de theologische faculteit was dit misschien van belang, maar voor het juridische (en het overige niet-theologische) onderwijs volgens Lohman veel minder. Lohman twijfelde niet aan de (religieuze) betekenis van de gereformeerde beginselen, maar wel aan de mogelijkheid van *christelijke* wetenschap zoals Kuyper die op de VU voor ogen had. Het was niet weinig waar Lohman met deze twee punten bezwaar tegen maakte: feitelijk tegen het wezen van de VU zoals de oprichters dit voor ogen hadden.

Ondanks zijn bezwaren accepteerde Lohman de benoeming: zoals gezegd lag het gezien zijn positie niet voor de hand te blijven weigeren. De senaat wist inmiddels wat voor vlees men in de kuip had, en behield zich het recht voor om in een concrete situatie Lohmans interpretatie van de statuten te beoordelen. Een botsing van deze verschillende visies op de richting van de universiteit leek op termijn onvermijdelijk.

HET ONDERWIJS VAN DE SAVORNIN LOHMAN — Lohman had in 1875 zijn naam als antirevolutionair denker gevestigd met zijn publicatie *Gezag en Vrijheid*, waarin hij de beginselen van het antirevolutionaire staatsrecht uiteenzette. Via een historische analyse verkende hij de rol

van de staat en de verhouding tussen de staat en het individu. In zijn oratie — *Over het hoogste gezag* — en zijn eerste afscheidsrede als rector — *De hoogste vrijheid* — kwam hij op deze thematiek terug. In zijn oratie verzette hij zich het sterkst tegen het rationalisme; het hoogste gezag kwam niet van de rede, maar van de Bijbel.

Lohman was niet in de eerste plaats een wetenschapper, maar vooral een praktisch jurist die zijn kennis en inzichten ook als hoogleraar liet voeden door zijn werk als rechter en als politicus (dat destijds om veel meer juridische kennis vroeg dan tegenwoordig). Anders dan Kuyper, die de universiteit mede bedoeld had voor de vorming van christelijke leiders, zag Lohman de vU echter niet direct als kweekvijver voor antirevolutionaire politici.

Over het onderwijs van Lohman aan studenten is niet veel bekend. In de beginjaren van de vU waren er slechts een handjevol studenten; zijn colleges zouden ‘overzichtelijk en systematisch, beknopt en helder’ zijn geweest. Als vrucht van zijn onderwijs over het staatsrecht en van zijn praktische inzichten over de politiek schreef Lohman het (hand)boek *Onze Constitutie*, een grondwetsstudie die in 1901 verscheen. Lohmans zoon Witius Hendrik de Savornin Lohman was de eerste promovendus aan de vU. Wegens het ontbreken voor de vU van de zogeheten *effectus civilis*, die universitaire diploma’s rechtskracht gaf, moest hij zijn juridische promotie echter ook nog aan de (gemeentelijke) Universiteit van Amsterdam afleggen. Lohman vond dit geen groot probleem; hij was ook een van de weinigen binnen de vU die geen probleem zag als de (rechten)studenten, ter voorbereiding op hun examen, elders colleges volgden. Dit paste in zijn visie dat voor de juridische faculteit een strikte interpretatie van de gereformeerde beginselen niet nodig was; wat voor kwaad kon het bovendien om de tegenstander te horen? Het praktische probleem dat het afleggen van het examen elders nodig was, werd pas opgelost nadat de vU in 1905 de benodigde wettelijke bevoegdheden kreeg.

HET VERTREK — In het beschreven verschil van inzicht over de statuten en het uitoefenen van een christelijke wetenschap lag de kiem voor problemen tussen Lohman en de vU, en vooral met haar geestesvader Kuyper. Lohmans tijdelijk vertrek van de vU tijdens zijn ministerschap (1890–1891) had zijn beperkte verbondenheid met de vU er niet gro-

ter op gemaakt. Het was echter een politiek conflict tussen Lohman en Kuyper dat de aanleiding was tot Lohmans gedwongen vertrek aan de VU. Er sluimerde al veel langer een politiek conflict tussen beide heren, als gevolg van botsende karakters en inhoudelijke meningsverschillen. Dit escaleerde in 1894 rondom voorstellen over kiesrechtuitbreiding, na de terugkeer van Lohman in de Tweede Kamer na zijn ministerschap. Het leidde tot een breuk tussen Lohman en Kuyper. De breuk bemoeilijkte de (persoonlijke) omgang ernstig, waaronder dus aan de VU.

Met een, naar later gebleken is, vooropgezet plan van Kuyper en Rutgers kwam de inhoud van Lohmans onderwijs onder vuur te liggen. Op de jaarvergadering van de Vereniging was de eerste kritiek te horen op het optreden 'der juridische professoren', in het bijzonder gericht tegen Lohman. Tijdens de volgende jaarvergadering, in juni 1895 in Hotel Seinpost te Scheveningen, dienden op aanwijzen van Kuyper en Rutgers 35 leden een bezwaarschrift in: Lohmans onderwijs zou in strijd zijn met de gereformeerde beginselen van de universiteit. Al eerder was er kritiek op de beperkte wetenschappelijke resultaten vanuit de juridische faculteit. De jaarvergadering stelde een commissie van enquête in om het onderwijs te onderzoeken. Deze commissie concludeerde een jaar later dat Lohmans onderwijs niet gereformeerd genoeg was. Gezien de opzet was dit een niet heel verrassende uitkomst, en Lohman kon er maar één conclusie aan verbinden. Hij kreeg op eigen verzoek per 1 oktober 1896 eervol ontslag; zijn collega en zoon was hem vanwege de kritiek op zijn vader al voorgegaan. Saillant detail is dat het genoemde boek *Onze Constitutie*, waarin Lohman niet zonder enige pathetiek schreef over zijn 'onnatuurlijken dood' als hoogleraar, door zijn oud-collega D.P.D. Fabius in 1903 als collegestof werd voorgescreven.

Lohmans gedwongen vertrek had gevolgen voor de VU als instituut. Het markeerde een belangrijke eerste mijlpaal in de zoektocht naar de gereformeerde identiteit van de VU. Lohmans vertrek betekende een expliciete bevestiging van de strikte opvatting van de gereformeerde beginselen zoals neergelegd in de statuten. Deze opvatting diende in de daaropvolgende decennia als een duidelijke afbakening ten opzichte van andere, verwante geloofsrichtingen. Vanaf 1895 zochten men aan de VU nadrukkelijker naar beginselen voor en inhoud van een

christelijke wetenschap. Die christelijke wetenschap kwam langzaam en moeizaam tot ontwikkeling. Het streven werd pas vanaf de jaren zestig losgelaten als gevolg van kerkelijke, maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen. Het zou te gemakkelijk en onterecht zijn Lohman gelijk te geven door te zeggen dat het loslaten van dit streven bewijst dat de richting die in de beginjaren voor de VU gekozen werd niet de juiste was. Die richting paste in de tijd, paste bij de emancipatoire beweging voor de gereformeerde ‘kleine luyden’ die Kuyper en de zijnen tot stand wilden brengen.

‘DE GROTE LOHMAN’ — Lohman had, zo zagen we, feitelijk weinig op met de kern van de identiteit van de VU zoals Kuyper die voor ogen had. Hij had bezwaar tegen de wijze waarop de strikte interpretatie van de gereformeerde beginselen in de statuten gebruikt werd als scheidslijn tussen groepen gelovigen. Hij twijfelde aan de kansen voor een christelijke wetenschap en zag de juridische faculteit niet als kweekvijver voor antirevolutionaire politici. Hij was bovendien meer politicus en praktisch jurist dan wetenschapper. Dit alles overziend moeten we concluderen dat Lohman eigenlijk niet op de VU thuishoorde. Hij had zelf getwijfeld of hij hoogleraar moest worden.

Is Lohman van belang geweest voor de VU? Dat wel degelijk. Lohman zette, ondanks zijn twijfels, zijn schouders onder het project dat (voor Kuyper) het hart van de emancipatie van de gereformeerden moest worden. Hij stemde in met een benoeming, wetend dat dit in het belang was van de antirevolutionaire zaak. Door zijn onderwijs en zijn betrokkenheid leverde Lohman in de eerste jaren een belangrijke bijdrage aan de opbouw van de universiteit. Die bijdrage als onafhankelijk denker kreeg vanuit de kringen van de VU pas ruim na zijn dood waardering. Ook zag men later in dat zijn gedwongen vertrek onterecht was geweest — hoe logisch het in 1895–1896 ook was geweest in het licht van de betekenis en de opbouw van de universiteit. VU-hoogleraar P.A. Diepenhorst schreef in 1939 dat vele betrokkenen inmiddels erkenden dat Lohman ‘onrecht, groot onrecht’ was aangedaan. Het herdenkingsboek bij het 75-jarig bestaan van de VU liet een eerste poging tot historische en kritische analyse van het conflict zien. De conclusie was dat Kuypers houding tegenover Lohman ‘niet geheel recht’, maar Lohman zelf ook ‘wel wat dwars’ was geweest.

Bij het eeuwfeest van de VU in 1980 sprak rector H. Verheul over ‘de grote Lohman’ en zijn indrukwekkende betogen over ‘Het hoogste gezag’ en ‘De hoogste vrijheid’. De VU zou zijn werk weer onder de aandacht moeten brengen, aldus Verheul. Dat zou ‘voor haar [de VU] van veel verstrekkender betekenis zijn, dan het brengen van hommage aan één der werkers van het eerste uur’. De aandacht voor Lohman en zijn werk kwam er. Het jaar 1987, met niet alleen de honderdvijftigste geboortedag van Kuyper maar ook die van Lohman, werd hiervoor aangegrepen en Verheul werd voorzitter van het herdenkingscomité. Er werd onder meer een tentoonstelling aan Lohman gewijd, de genoemde twee universitaire redes werden heruitgegeven en er verscheen een bundel met opstellen onder redactie van voormalig VU-rector W.F. de Gaay Fortman. Deze aandacht voor Lohman is ook bij het universitaire lustrum in 2015–2016 én daarna gerechtvaardigd. Zijn optreden als onafhankelijke en kritische geest, vooral als politicus en hoofdredacteur van zijn eigen krant *De Nederlander*, zijn betekenis voor het bijzonder onderwijs in Nederland en vooral zijn juridische en staatkundige denkbeelden, zijn allemaal het bestuderen waard.